श्रीभास्कराचार्यविरचितम्

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

सम्पादक
म०म० विन्ध्येश्वरीप्रसाद द्विवेदी

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान
नई दिल्ली

श्रीभास्कराचार्यविरचितम्

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

सम्पादक
म० म० विन्ध्येश्वरीप्रसाद द्विवेदी

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान
मानित विश्वविद्यालय
56-57, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी
नई दिल्ली- 110058

Publisher :
Dr. C. Giri
Registrar
RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN
Deemed University
56-57, Institutional Area, Janakpuri
New Dehli-110058

The firm will replace the copy/copies
free of cost if any defect is found.

Reprinted, 2006

Price : Rs. 65.00

Printer :
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
Publishers and Oriental and Foreign Book-sellers
K. 37/99, Gopal Mandir Lane
At the North Gate of Gopal Mandir
Near Golghar (Maidagin)
Post Box No. 1008, Varanasi- 221001 (India)
Phone { Office : (0542) 2333458
Resi. : (0542) 2334032, 2335020
Fax : 0542-2333458
e-mail : cssoffice@satyam.net.in
web-site : www.chowkhambaseries.com

अर्जुन सिंह
ARJUN SINGH

मानव संसाधन विकास मंत्री
भारत
नई दिल्ली-११० ००१
MINISTER OF
HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT
INDIA
NEW DEHLI-110 001

संदेश

संस्कृत साहित्य में अनेक ग्रन्थरत्न विद्यमान हैं जिनका पठन-पाठन एवं अनुसन्धान इस राष्ट्र में सहस्रों वर्षों से चला आ रहा है वेद, शास्त्र, स्मृति एवं पुराण जैसे विशाल ग्रन्थ संस्कृत वाङ्मय का अंग हैं यह वाङ्मय समय-समय पर प्रतिष्ठित विद्वानों द्वारा परिश्रम एवं आर्थिक व्यय से अंशतः प्रकाशित भी हुआ है किन्तु समय के साथ इन ग्रन्थों की मुद्रित पुस्तकें छात्रों, विद्वानों एवं सामान्यजनों को दुर्लभ होने लगी हैं अतः इन दुर्लभ सुसम्पादित ग्रन्थों का पुनर्मुद्रण कर न्यूनतम मूल्य पर उपलब्ध कराने की योजना मानव संसाधन विकास मन्त्रालय एवं उसके अंगभूत राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान के द्वारा कार्यान्वित की गयी है

मैं आशा करता हूँ कि इस दूरगामी उपक्रम से संस्कृत के विद्वान, छात्र एवं संस्कृतप्रेमी सामान्यजन लाभान्वित होंगे तथा संस्कृत के ज्ञान वैभव का विस्तार होगा। साथ ही मैं यह भी कामना करता हूँ कि राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान इस योजना में अन्य महत्वपूर्ण ग्रन्थों को भी प्रकाशित कर संस्कृत की श्रीवृद्धि करेगा।

(अर्जुन सिंह)

आमुखम्

श्रीमद्भट्टभास्कराचार्य कृतं **ब्रह्मसूत्रभाष्यम्** भास्करीयभाष्यमानाम्ना ख्यातं प्राचीनं शास्त्रं वेदान्तसिद्धान्तप्रतिपादकं विद्वन्मनोरञ्जकञ्च वर्तते। ग्रन्थोऽयं भेदाभेदवेदान्तसिद्धान्तवादिनां मतं सम्यग्रूपेण प्रस्तौति। महता प्रयासेन धनव्ययेन च प्रकाशितचराः ईदृशाः ग्रन्थाः कालान्तरे दुर्लभतां गताः। तेन च संस्कृताध्ययनानुसन्धानक्षेत्रे काठिन्यमनुभूयमानमसित् । भारतशासनान्तर्गतमानवसंसाधनविकासमन्त्रालयस्य प्रकाशितचराणां दुर्लभानां च ग्रन्थानां पुनर्मुद्रणात्मक परियोजनायां पुनर्मुद्रिताः अपीमे ग्रन्थाः कालक्रमेण भूयोऽपि दुर्लभतां गताः। अतः द्वितीयवारपपि पुनर्मुद्रणं कारयित्वा पुस्तकानां सुलभता सम्पादनीया इति मन्त्रालयस्य सङ्कल्पमनु ग्रन्थरत्नस्यास्य पुनर्मुद्रणं प्रकाशनं च विधीयमानमस्ति।

सन्दर्भेऽस्मिन्नपेक्षितं मार्गदर्शनं तथा शुभसन्देशं च प्रदाय राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थानं समेधितवद्भ्यो मानवसंसाधनविकासमन्त्रिवर्येभ्यः **श्री अर्जुन सिंह** महाभागेभ्य आधमर्ण्यं वहामि। प्राशासनिकसाहाय्यं विधाय कार्यसाफल्याय सहकृतवते मानव संसाधनविकास मन्त्रालयस्य भाषाविभागस्य संयुक्त सचिवाय श्रीमते **डॉ. एन. के. सिन्हा** महाभागायाऽन्येभ्यश्च तद्विभागीयाधिकारिभ्यो धन्यवादान् व्याहरामि।

सङ्कल्पस्यास्य साकारतासम्पादने योग्यं प्रयासं कृतवन्तं संस्थानस्य प्राचार्यम् आचार्य रामानुज देवनाथ महोदयम्, शोध-प्रकाशनविभागस्य सहायक निर्देशकं डॉ. प्रकाश पाण्डेयं तदनुयायिकार्यकर्तृगणं च साधुवादैः सम्भावयामि। योग्ये काले सुन्दरं पुनर्मुद्रणं विधायोपकृतवते चौखम्बासंस्कृतसीरीजआफिस इति मुद्रणालयस्याधिकारिणे श्रीब्रजमोहनदास महोदयाय साधुवादान् व्याहरामि। आशासे यद्भूयः कृतेनानेन द्वितीयपुनर्मुद्रणप्रयत्नेन संस्कृत विद्वांसः संस्कृतच्छात्राः संस्कृतप्रेमिणश्च लाभान्विताः परिताश्च भवेयुः इति।

संस्कृतसेवक
वेम्पटिकुटुम्ब शास्त्री
कुलपतिः
राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थानम्,
मानित विश्वविद्यालयः
नई दिल्ली

[illegible] आत्मनः प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमे ऽभ्युपगम[illegible] । पङ्गु पुरुषो चान्धं प्रवर्त्तयति । अयस्कान्तोऽपि च [illegible] नायः प्रवर्त्तयति । यदि च सन्निधिमात्रेणाप्रवर्त्तकः प्रधान-पुरुषसन्निधिनित्यत्वान्नित्यप्रवृत्तेः प्रलया[illegible]ऽपसर्गाभावश्च ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेः ॥ ८ ॥

इतश्चाप्रवृत्तिः सत्त्वरजस्तमसां प्रलयकाले साम्येनावस्थितानां परस्पराङ्गाङ्गित्वानुपपत्तेः । वैषम्यहेत्वभावान्न त्वेवं सांख्या वदन्ति ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्याशु महेश्वरः ।
क्षोभयामास योगेन परेशः परमेश्वर इति ।

सत्यमीश्वराभ्युपगमे वेदान्तवाद एवापद्यते । सदेवेति श्रुतिप्रामाण्यात् ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ शक्तिनियोगात् ॥ ९ ॥

अन्यथा प्रकारान्तरेणानुमितावनुमाने क्रियमाणे साम्यावस्थितानामपि वैषम्यं भवति । चलं गुणवृत्तमित्यभ्युपगमात् । यथा कामं सृष्टिस्थितिप्रलयक्षणं सम्भवति तथा कारणस्य शक्तिः कल्प्यत इति चेदेवमपि ह्यशक्तिवियोगादृद्वचनानुपपत्त्यादयो दोषा दुष्परिहरा एव ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

वेदान्तविरोधाच्चासमञ्जसं कापिलं मतम् । ननु तवाप्यसमञ्जसमैकात्म्यं कथं तप्यतापकभाव इत्यत्रोच्यते । न मूलकारणस्य ब्रह्मणो निरतिशयानन्दस्वरूपत्वात्तप्यतापकभावोऽस्ति तदंशस्तु जीवस्तप्यस्तापकं दुःखं स्वकर्मोपगृहीतं रजस्तमःप्रभवं संसारावस्थायां तदिष्टमेवास्माकं तस्यापि मुक्तस्य परमात्मसम्पत्तेः सर्वं तदात्मकं सम्पद्यते । न चात्मन आत्मैव तापको भवति । न हि वह्नेर्वह्निर्दग्धा न वायोर्वायुः पीडयिता किंतु भेददर्शिनो ऽन्यस्य देवदत्तादेरिति ॥ १० ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

वैशेषिकपरीक्षां कर्त्तुकामो ब्रह्मवादेन तदुक्तं दूषणं तदीयया प्रक्रियया प्रथममुद्धरिष्यति । सर्वो हि तार्किकः स्वप्रक्रियानुगतमुच्यमानमनुमन्यते । तेषामेषा प्रक्रिया । द्रव्यं द्रव्यान्तरमारभते गुणश्च गुणान्तरम् । रक्तेभ्यस्तन्तुभ्यो रक्तपटदर्शनात् । द्वाभ्यां परिमण्डलपरिमाणाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकं नाम कार्यं जायते । द्वयोः परमाण्वोर्यासौ द्वित्वसंख्या सा द्व्यणुके ऽणुत्वं ह्रस्वत्वं च परिमाणान्तरमारभते पारिमाण्डिल्यं चानारम्भकम् । तथा त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमारभ्यते । तेषु च या बहुत्वसंख्या सा महत्त्वं दीर्घत्वं च परिमाणान्तरमारभते । द्व्यणुकगतं सणुत्वं ह्रस्वत्वं चानारम्भकमिति । तत्रेदमुच्यते । यथा तत्र द्व्यणुकेभ्यो ऽणुह्रस्वपरिमाणेभ्यस्त्र्यणुकं महद्दीर्घं च जायते । वाशब्दादध्याहृत्य योजना कर्तव्या परिमण्डलाभ्यां(१) अणुह्रस्वं द्व्यणुकं जायते ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामिति च ह्रस्वात् द्व्यणुकात्परिमण्डलाच्च परमाणोरिति विभज्य योजनीयमेवं ममापि ब्रह्मणश्चेतनात् चेतनं जगदुत्पद्यत इति विरोधो न चैतद्वक्तुं शक्यं द्व्यणुके त्र्यणुके चापरिमाणान्तराक्रान्तत्वात्पारिमाण्डल्यमणुत्वं नारम्भकमिति । तस्मादुपपन्नं कार्यं क्षणमात्रं निर्गुणं भूत्वा कारणगुणेन सम्बध्यत इत्यभ्युपगमात् । तस्मात् कारणगतं समानजातीयं पारिमाण्डल्यान्तरं स्वभावादेव नारभते द्वित्वम् । संख्या पुनः समानजातीयत्वात् संख्यान्तरमारभतापि न पुनरणुत्वं ह्रस्वत्वं च भिन्नजातीयत्वात् । तस्मात्पारिमाण्डल्यमणुत्वं ह्रस्वत्वं च स्वभावादेवानारम्भकमित्यभ्युपेयमेव ब्रह्मगता चेतना चेतनान्तरं स्वभावादेव नारभत इति वैशेषिकप्रक्रियामप्याश्रित्य कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यमस्तीति प्रदर्शनार्थमिदं सूत्रम् । यथा ह्रस्वाभ्यां ग्रथिताभ्यां रज्जुभ्यां दीर्घा रज्जुरारभ्यते । यथा परिमण्डलाभ्यां मृत्पिण्डाभ्यामेको महानारभ्यत इति केचिद्व्याचक्षते तदयुक्तम् । न विलक्षणत्वादिति तत्रैवोक्तत्वात् पुनरुक्तमिदं प्राप्नोत्येवं वर्णयद्भिः सूत्रकारस्य श्रोत्रि·

---

(१) परिमण्डलाभ्यां परमाणुभ्यामिति. द्वि. पु. पाठः ।